

Az élet élni akar

VISSZHANG - LXIII. évfolyam, 34. szám, 2019. augusztus 23.

A globális ökológiai válság korszakváltások halmaza, amelyben összegződnek az egyéni, társadalmi, civilizációs és planetáris problémák. Az alábbiakban állást foglalunk abban a vitában, amely Felcsuti Péternek nemrég a tárgyban közzétett írása nyomán bontakozott ki (*Globális felmelegedés – Bizonyosságok és bizonytalanságok, ÉS, 2019/28. július 12.*).

Növekedés és bizonyosság

Felcsuti szerint nem tudományos alapon, hanem legfeljebb csak úgymond hitbeli megfontolásokkal igazolható az a törekvés, hogy korlátozzuk a gazdasági növekedést. A szerzőnek akár igaza is lehet, ha belegondolunk abba, hogy az ökológiai válság felettébb bonyolult jelenség. A kivezető utat keresve elsősorban talán tényleg nem tudományos, hanem mindenekelőtt etikai állásfoglalásra van szükség.

Albert Schweitzer azt vallja, hogy a legfőbb parancs az élet mély tisztelete (reverence for life). Az élni akarás megelőz bármiféle tudományosságot. Nem mondhatom, hogy én vagyok az élet, amely sokkal hatalmasabb, mint én, csak ragaszkodhatok az élethez, és félhetek a haláltól meg a fájdalomtól.

Ökológiai szempontból ezért a kiindulópont nem a megismerés, hanem a megélés. Hans Jonas úgy gondolkodik, hogy ha például megpillantunk egy kisdedet, akkor az első érzés, amely elfog bennünket, a gyengédség. Önkéntelenül is szeretnénk kézbe venni és megölelni, és előhívódik a gondoskodás kötelessége és a felelősségtudat.

Nicholas Georgescu-Roegen közgazdászként szembesült azzal, hogy a második termodinamikai törvény értelmében a meglévő energia folytonosan és visszafordíthatatlan módon átalakulóban van a rendelkezésre álló állapotból az elfogyasztott állapotba. Eközben a tartós értékteremtő munkához szünet nélkül felhasználható energiára és anyagra lenne szükség, ami azonban az entrópia miatt nem lehetséges. A szűkösség az entrópia miatt időben fokozódik, mivel az adott munkához szükséges energia és anyag csak egyszer használható fel.

A javak szűkösségének a problémája valójában álprobléma, mert csak abból adódik, hogy a növekedésorientált gazdaság folyamatosan olyan igényeket teremt, amelyek meghaladják a javak adta lehetőségeket. Ha komolyan vennénk azt a kérdést, hogy a fogyasztás érdemben és hosszú távon hozzájárul-e az emberek boldogulásához, akkor az anyagi javak fogyasztásának csökkenésében nem látnánk feltétlenül problémát. Mondhatnánk, hogy az ember fogyasztani akar, sőt, egyre többet akar fogyasztani, ami azonban az emberi életlehetőségek leértékelése. A javak után sóvárgó ember Ivan Illich felfogásában már nem is „homo oeconomicus”, hanem maga a „homo miserabilis”.

Az a feltételezés, hogy a szükségletek mindig meghaladják a lehetőségeket, megalapozza azt a felfogást, hogy az életben csak az instrumentális racionalitás segítségével lehet boldogulni, amennyiben értelmünk, ambícióink és kedvünk a szükségletkielégítés céljához van rendelve. A főáramú közgazdaságtan nemcsak a gazdasági jelenségekről tesz kijelentéseket, hanem a kvázitudomány és a társadalom-lélektan toxikus elegyét alkotja azáltal, hogy képviselője nemcsak a piacok működéséről szól, hanem a társadalmi intézmények működésére vonatkozóan is megformál egy elvont modellt. E közgazdaságtan ellenálló a kritikával szemben, mert vagy az elméletnek ellenmondó tényeket minősíti nem relevánsnak, vagy a leírt törvényszerűségekkal nem összhangban eljáró gazdasági szereplőket tekinti irracionálisnak.

A Felcsuti Péter által emlegetett bizonytalanság tény, ami egyszerűen abból adódik, hogy a bolygónkon élő

ember természetre vonatkozó tudása tökéletlen, és ennek folytán korlátozottak a beavatkozási lehetőségei is. Mivel azonban a bizonytalanságból adódó probléma nem csupán és nem is elsősorban gazdasági természetű, a bizonytalanságokból fakadó hátrányos következmények nem is írhatók le a kár közgazdasági fogalmával. Téved Felcsuti, amikor maga a környezettudatosak tévedésének minősíti azt, hogy a felhalmozódó bajok ránk nézve legrosszabb kimenetelének – ilyen vagy olyan – valószínűségét egyúttal bizonyosságnak tekintik. Nem erről van ugyanis szó, hanem a Hans Jonas által évtizedekkel korábban megfogalmazott ökológiai imperatívusz tiszteletben tartásáról.

Ez utóbbi szerint nem csupán ahhoz kell tartanunk magunkat, hogy embertársunkat nem kezelhetjük eszközként céljaink megvalósítása során – ami az egyszerű etikai imperatívusból adódik –, hanem még valamihez: csak úgy szabad cselekednünk, hogy biztosítható legyen bolygónk túlélése. Ha tehát nem látható előre teljes bizonyossággal az, hogy cselekvésünk nem jár az életlehetőségek szűkítésével, akkor – az elővigyázatosság elvének megfelelően – nem szabad lépnünk. A félelem heurisztikájának Jonas által megfogalmazott téziséből következően az etikai felelősség és az arról való gondolkodás hatóköre drámai módon kitágul. Elismerjük, a problémák ilyen megközelítése gyökeresen újat jelent a kockázatok elemzésének a közgazdaság-tudományban megszokott módszertanához képest.

Az ember nem csupán a bizonytalanság és bizonyosság között választ – mint Felcsuti emlegeti –, mert ennél azért többet gondolhatunk az emberi sorsról, hanem mindenekelőtt az életlehetőségek bővítése vagy szűkítése között. Utóbbi nem racionális mérlegelés, hanem etikai megfontolás kérdése. Szerintem a Pascal-féle fogadás sem jó példa. A hit és nem hit közötti választás csak akkor lehetséges, ha a hit – a kartézianus hagyománnyal összhangban – mintegy kívülről szemlélhető, aki azonban egy hitközösségbe beleszületik, annak nem bizonyítékra van szüksége, hanem folytonos megerősítésre. A hit nem meggyőződés azon dolgokról, amelyek láthatatlanok, de amelyek léte bizonyítható, hanem meggyőződés arról, hogy akinek létezését reméljük, az van, és ezért nem is szorul bizonyításra.

Globális ökológiai válság és globális szegénység

Felcsuti Péter arra törekszik, hogy észszerű kompromisszumokban gondolkodjék. Ezzel kapcsolatban jogosan veti fel a szegénység kérdését, hiszen ma két, egymással összefüggő alapvető problémával kell szembenéznünk, a globális ökológiai válsággal és a globális szegénységgel. Felcsutinak abban is igaza van, hogy a közöttük lévő viszony ellentmondásos, hiszen a szegénység enyhítése óhatatlanul a környezetszennyezés növekedésével jár együtt. Bár már nem teszi hozzá, de még az is előfordulhat, hogy a gazdasági növekedés annak ellenére is növeli a gazdagok és szegények közötti távolságot, hogy a szegénység abszolút mértékben csökken. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy – Amartya Sen szerint – a szegénység nem csupán az anyagi eszközöktől való megfosztottságot jelent, hanem mindenekelőtt a szabadság és a demokrácia hiányát.

A gazdasági növekedés kannibalisztikus természetűnek tekinthető abban a tekintetben, hogy gyakran együtt jár a helyi társadalmak polarizálódásával, sőt, fragmentálódásával. Ilyenkor a szegénység felszámolására irányuló törekvések is lecsupaszodnak az anyagi javakkal való ellátás problémájára, az egyenlőség átalakul azonossággá, az életszínvonal jelszava pedig kioltja az eleven élet sokszínűségét. A fejlődés voluntarista felfogása által uralt korban az egyenlőtlenség növekedése – Thomas Hobbes réges-régi tézisét követve – egészen addig nem kifogásolható, amíg a legszegényebbek helyzete nem romlik. Amikor azonban a biofizikai környezet a növekedés elé korlátokat állít, a méltányosság fogalmának gyakorlatba való átültetését azzal kellene kezdeni, hogy radikálisan korlátozni szükséges a gazdaság korábban megszokott felhalmozását.

A jelen és a jövő nemzedékek közötti tehermegosztás

Felcsuti Péter úgy gondolkodik, hogy még ha a környezettudomány pontos számításokkal rendelkezne is az ökológiai válságból következő károk milyenségéről és mértékéről, továbbá a közgazdászok is egzakt számításokat végezhetnének a nemzedékeken átívelő beruházások várható hozamáról, akkor is beleütközünk abba a méltányossági problémába, hogy a velünk élő nemzedékekkel szemben akár felelőtlen is lehet az, ha a jelen szegényeinek kárára kellene meghozni a jövő nemzedékeket szolgáló intézkedéseket. A jövő nemzedékek jogai elismerésének akadályaként szokás felhozni egyrészt a kölcsönösség, másrészt a közvetlen érintkezés és az abból adódó azonosságtudat hiányát. Azon tétel azonban, hogy akkor a nemzedékek közötti igazságosság nem is lenne értelmezhető, cáfolható, ha kilépünk a következményetika, pontosabban a haszonelvű (utilitárius) megközelítés adta fogalmi keretből.

Ekkor kitágíthatjuk látóterünket, olyan körülményekre hivatkozva, amelyek az emberi létezésben alapvetőek és állandóak. Ilyen lehet a szolidaritás kinyilvánításának és az önkény elkerülésének a képessége, amely az együttműködő emberek egymáshoz való kapcsolódásának láncolatában alakul ki. A folyamatjelleg miatt értékelésünknek nem függvénye a szigorú értelemben vett összehasonlíthatóság.

Ugyancsak nehézségként merül fel, hogy egymástól elkülönül a jövő nemzedéknek a harmonikus életre vonatkozó igénye és annak jelenbeli érvényesítése. Problematikus ugyanis, hogy távollévő nemzedék esetében miként valósulhat meg az igényérvényesítés. Mivel azonban az emberi önkifejezés önmagában vett cél, annak elismerése sem tehető függővé attól, hogy mennyire lehet sikeres az igények érvényesítése. Ma is teljesen elfogadott például a gyermekekről való gondoskodás, jóllehet nem kétséges, hogy meglévő jogait nem maguk érvényesítik, hanem helyettük mások.

A társadalmi gyakorlat diszkriminációmentessége folytonosan felülvizsgálatra szorul. Ha el akarjuk kerülni, hogy döntéseink önkényesek legyenek, akkor meg kell adnunk például az egyenlő elbánást a kisebbségeknek vagy akár a jövő nemzedékeknek is. Az entrópia törvényének figyelembevételével ráadásul nem elegendő és nem is méltányos csak annyit kívánni, hogy a következő nemzedék ne jusson rosszabb helyzetbe, mint mi, mert ez az összehasonlítás statikus helyzetet feltételez, miközben a természeti erőforrások szűkülésének a folyamata a valóságban megállíthatatlan.

Thomas Jefferson az államadósságot úgy értelmezte, mint nemzedékek közötti problémát. Ha az államadósság kezelése a közgazdász szemében is messze túlmutat a jelen nemzedéken, akkor vajon miért ne lehetne a jövő nemzedékek érdekeit figyelembe venni egyéb kérdésekben is? A vissza nem fizetett kölcsön esetében adósság, az amortizáció elmaradása esetén javítási-karbantartási teher hárul a jövő nemzedékekre. Egy feslett erkölcsű nemzedék esetében a most élők az őket követőket zsákmányolják ki, ha a jelenben nem végzik el azt a munkát, amiből adódó teljesítményre a következő nemzedék támaszkodhatna.

Az, hogy valaki értelmesebb, mint a másik, még nem jelenti, hogy több joga van a tulajdonhoz, írja szintén Jefferson. Hasonlóképpen: az ENSZ alapokmánya is nevesíti a jövő nemzedékeket, amelyeket meg kell óvni a háború borzalmaitól. A korai észak-amerikai felfogás szerint egyes alkotmányos rendelkezések egy megszabott idő után hatályukat veszítik, figyelemmel arra, hogy ne kössék meg azon polgárok kezét, akik még nem vehettek részt az alkotmány létrehozatalában. Ehhez képest viszont nagyon is elképzelhetők – mint például a német szövetségi alkotmányban – örök rendelkezések is, többek között az emberi méltóság feltétlen tisztelete ügyében, amelyeket nem lehet megváltoztatni.

Vita, párbeszéd és értékek

Felcsuti Péter idéz egy szerzőt az irodalomból, aki szerint a félelem heurisztikája által ihletett ökológiai gondolkodásból nem következik más, mint obskurantizmus és katasztrófaszemlélet, amely csak keresztbe tesz a racionális mérlegelésen nyugvó „ex ante” beavatkozásnak. Az ökológiai imperatívusz tükrében viszont az emberi viselkedésnek egy olyan tartományába lépünk, ahol nem tetszenek relevánsnak akár a Felcsuti által felhozott olyan terminusok sem, mint például az adaptív szakpolitika. Már-már arra kell

gondolnunk, hogy a kockázatoknak a közgazdaság-tudományban megszokott módszertana és a félelem heurisztikája között olyan alapvető szemléleti különbség van, hogy egyik felfogás érvei hatástalanul leperegnek a másíkról, és megfordítva.

A vitában megszólaló Lontay Zoltánnal és Lukács Andrással ellentétben (ÉS, 2019/31., augusztus 2.) nem gondolom, hogy Felcsuti Péternek a vitát kiváltó írása a bizonytalanság hangsúlyozásával bizonytalanságot okozott volna, és azt sem, hogy a hagyományos közgazdaságtant művelné. Nem elvitatható Felcsuti Pétertől, hogy egyensúlyozni próbál a rövid és hosszú távú érdekek alapján megfogalmazódó szempontok között. Ugyanakkor úgy látom, Felcsuti az ellenvetésekre válaszolva (ÉS, 2019/32., augusztus 9.) sem tud kilépni a kockázatok közgazdasági mérlegelésének zárt világából, és végső soron közgazdasági kérdéssé egyszerűsíti le az ökológiai válsággal való szembenézés problémáját, azt, ami pedig alapvetően nem gazdasági természetű.

Bár az olvasónak olyan benyomása keletkezhet, hogy akik az ökológia iránt elkötelezettek, naiv lelkek, Felcsuti Péter a technológiai fejlődéssel szemben fogalmaz meg olyan várakozásokat, amelyek szintén illuzórikusnak tetszenek. Az *Élet és Irodalom*nak ugyanabban a számában, amelyben Felcsuti tanulmánya is megjelent, Marosán György is közzétesz egy figyelemre méltó dolgozatot (*Veszélyzónába érkeztünk!*, ÉS, 2019/28. július 12.). Ebben kifejti: úton vagyunk ahhoz, hogy kilépünk a normálisnak tekinthető balesetek világából.

Levezetése szerint ugyanis a komplex és szorosan csatolt, ugyanakkor bizonytalanságtól terhes technológiai – pontosabban eszközökből, emberekből és közösségekből felépülő – rendszerek (akár egy atomerőmű) hajlamosak úgymond maguktól elszabadulni. Eszerint reálsan szembe kell néznünk azzal a veszéllyel, hogy az ember olyan technológiát teremt maga körül, amelynek egy ponton túl már nem tud parancsolni. Ekkor bűvészinássá válik, csak esetünkben hiába hívjuk, nem jön a mester, hogy visszaparancsolja az elszabadult szellemet a palackba.

A tervezésben rejlő súlyos bizonytalanságokat Friedrich Hayek is hangsúlyozta. Szerinte az emberek amúgy sem menekülhetnek meg még a legfejlettebb társadalmakban sem az ún. szinoptikus csalódásoktól, ami nem kerülheti el a nagyszabású szabályozási projektek készítőit. Azt pedig Herbert Marcuse munkáiból tudjuk már a múlt század negyvenes éveitől, hogy a technológiai racionalitás túlhangsúlyozása akár a kritikai racionalizmus feladásához és lapos konformizmushoz is vezethet.

Felcsuti Péter nem vak az etikára, de miközben egyensúlyozni próbál a jelen és a jövő nemzedékek közötti tehermegosztás kérdésében, nem képes kilépni egy utilitárius szemléleti keretből, ennek következtében pedig tényleg érzéketlenné válik alapvető ökocentrikus értékek iránt. E problémára Endreffy Zoltán a következőképpen mutatott rá: „Az instrumentális ész — a tudományos gondolkodás — túlbujáztatása következtében egyre nagyobb a hatalmunk választott céljaink megvalósítására, ám a metafizikai vagy vallási ész fokozódó atrófiája következtében egyre kevésbé tudjuk, hogy melyek a helyes célok. Emiatt pedig a természet feletti uralom növekedése vak folyamattá válik, amelyet nem irányít semmiféle magasabb észszerűség, mely választott céljaink helyességét szavatolhatná.” Sapienti sat.